Comte Ágost és a történelem.

III.

A középkor álladalmi viszonyai, a feudalitás — Comte szerint — nem a germán invasio esetleges körülményének, hanem az általános helyzet szükségképi folyományának tekintendők. A mit mi népvándorlásnak nevezünk, csak visszahatás volt a római hódítás ellen. Midőn Róma, mint valami ár, elborítá az egész művelt világot: a népek vagy meghajoltak, vagy kitértek előle, és vadonaikba szorúltak. Midőn a hódításnak terjedése megszünt, a hátráló népek is megálltak. Rabló, nomád kalandjaikban egy darabig Róma által akadályozva, kénytelenek voltak lakhelyeiken állandólag megtelepedni, legalább némileg a földmiveléshez fogni, mi aztán még inkább ösztönzé őket mostoha földjük helyett élelmet és zsákmányt a szomszéd gazdag birodalomban keresni. Marc Aurél ideje óta Róma teljesen a védelemre szorúlt, s e szerepet kénytelenek voltak folytatni mindazon népek is, melyek területén maguknak új hazát szereztek, kivül maradt, szegényebb sorsosaik ellen. A védelem e kényszerüségéből keletkezett a feudalitás, mely által az államok számtalan kis darabokra törtek, a sikeresebb védelem végett. Az európai emberiség nagyban azon állapotra jutott, melyre hazánk a mohácsi vész után, midőn a folytonos, mindenfelől jövő támadások folytonos és isolált védelmet tettek szükségessé, és a megyék az egyes országrészek oly tág autonomiáját eredményezték, minővel körülbelül a feudalitás korában a herczegségek, grófságok, őrgrófságok birtak.

A hódítás korával meg kellett szünni a rabszolgaságnak is, mely amannak szükségképi következménye volt. A hódító háborúk mindegyre szaporíták a rabszolgák számát, s annak,

mit mindig kapni lehetett, az értéke nagyon leszállt. Midőn azonban e forrás megszűnt, és az úr — ha szabad e kifejezéssel élnünk — a meglevő rabszolgakészletre és annak rendszerű szaporodására szorúlt: nem igen júthatott többé eszébe vásárra vinni szolgáit, hanem igyekezett azokat a lehetőséghez képest megtartani, s így lassankint a rabszolga ingó jószágból, kit adtak, vettek, cseréltek, a föld tartozékává, röghöz kötött jobbágygyá lett.

Nem lehet eldönteni, — véli Comte, — vajjon az északi népeknek betörése a római birodalomba e szükségképi átalakulást elősegítette, vagy pedig hátráltatta-e? Ámbár hogy nem ők idézték azt elő, mint közönségesen hiszik, szerinte tiszta dolog, s az ellenkező nézet »irrationalis felfogás, mely a társadalmi fejlődés szükségképi sorrendjét egyik legnevezetesebb pontjára nézve teljesen megszakasztaná,« s melyet megczáfol azon körülmény is, hogy Byzanczban, hol pedig nem volt germán invasió, a helyzet szükségképiségéből a feudalitáshoz hasonló állapotok fejlődtek. Az új népekben sokkal több erkölcsi erő volt, mint az elsatnyúlt római társadalomban, és ez kedvezett az átalakúlásnak; de viszont a bennük levő vadság és harczi kedv új életet, új erőt látszott kölcsönözni — legalább ideiglenesen — a harcziasság szellemének. Bármint vélekedjünk azonban a népvándorlás hatásáról, a monotheismus, különösen pedig a római egyháznak üdvös befolyását ez átalakúlás előidézésére kétségbe vonnunk nem lehet. Az egyház már csak azért is ellenzé a háborúkat, mert azok zajában szava elhangzott, befolyása a kédelyekre csökkent, és neki nagy része van ama védelmi állásban, melyet a középkori társadalom elfoglalt, még ott is, hol támadni látszott. Nagy Károly véres harczai a szászok ellen, a keresztes hadak, bár látszólag támadók, csak védelmi harczok voltak a keresztény társadalmat fenyegető északi pogány és déli mohamedán elemek ellen, hasonlók ama kitörésekhez, melyeket valamely ostromlott vár őrsége tesz, hogy magát annál sikeresebben védelmezhesse.

Nagyban előmozdítá az egyház a feudalis viszonyoknak és az ebből folyó szervezetnek megállapodását az által, hogy a hűbéreknek örökösödését támogatta és előmozditotta. E támo-

gatás nem folyt ugyan közvetlenül az egyház szervezetéből, mely ellenkezőleg saját kebelében határozottan megtört minden ilyféle irányzatot és hierarchiáját a személyes képességre alapitá: de lehetővé lett a helyzet által, mely a külön egyházi hatalom létrejöttével beállott. A nagy eszmék és kérdések a papok kezébe kerülvén, a háború puszta védelemre szorúlván: bármelyik hűbér úr — egy kis házi nevelés mellett — képes volt területét eligazgatni. Elég volt, ha ragaszkodott földjéhez, fentartá annak hagyományait, jókor elsajátitá amaz érzelmeket és erkölcsöket, melyek jövendő tisztéhez tartoztak és benső érdekkel viseltetett alattvalói- és hűbéreseinek sorsa iránt; mely érzelmek mind csak úgy fejlődhettek, ha a hűbéri hatalom örökös volt, mi által némi stabilitás is létesült a társadalmi viszonyokban. Szintúgy nem lehet félreismerni, mily nagy befolyással volt a monotheismus morálja által, hogy a hűbéri szervezetben az engedelmesség és függetlenség oly szép öszhangzása létesüljön, és hogy a rabszolgaság megszüntettessék. Az utóbbi tekintetben még többet köszönhetünk a katholika egyház szervezetének, mint tanainak, mert minden monotheismus törekedett enyhiteni a rabszolgák sorsán, mint látjuk, a mohamedánoknál: de az emberi természetnek rosz hajlamaival szemben vajmi gyönge eszköz az erkölcsi intelem, mely kimondatik, de hamar elhangzik. Szervezet kellett, mely ez intést folytonosan és szünetlenül hangoztassa és szükség esetében annak érvényt is tudjon szerezni, s innen van, (helyesebben volt t. i. midőn Comte irt 1841-ben), hogy még az újabb korban is — daczára a katholikus szervezet hanyatlásának — a rabszolgák sorsa jobb Amerika katholikus, mint protestáns részeiben. [1])

Szokás — jegyzi meg Comte — úgy tekinteni a középkor monotheismusát, mint ellenségét az intellectualis haladásnak; és csakugyan kétségtelen tény, hogy az intellectualis haladás a katholicismus fénykorában, legalább látszólag, lassúbb volt, mint azelőtt az ókorban, és később, a keletkező kritika és hitetlenség korszakában, és a keresztény világot túlszárnyalta tu-

[1]) A polgári hatalom szervezetére nézve l. a Cours de phil. pos., i. h. 274—284. ll.

dományosságban a mohamedánság. Azonban nem kell felejtenünk, hogy az európai emberiség a középkor első századaiban ama nagy harczot vívta, mely szükséges volt, hogy a világi hatalomtól független szellemi hatalom keletkezzék. Ez volt akkor, a további haladásnak legégetőbb szüksége, és a történelem törvényének tekinthetjük ama kétségtelen tényt, hogy minden korban a legkitűnőbb elmék mindig azon feladattal foglalkoznak leginkább, mely az emberiségre nézve ama korban legszükségesebb.[1])

Az arabok — kiknek nem kellett e feladattal megküzdeni — egy perczre megelőzheték tehát a kereszténységet, ámbár — mint Comte Draperrel ellentétben véli — az általuk gyakorolt befolyás csak mellékes és ephemer volt. Hogy azonban az emberi szellem nem aludt s a katholicismus helyes tapintattal törekedett előbbre vinni az ember értelmiségét, mutatja »ama bámulatra méltó, de megérdemlett fogadtatás, melyben ez annyira gyalázott középkor a legelőrehaladottabb görög bölcseletet, Aristotelesét, részesité, melyet akkor maguk a görögök sem becsültek annyira.« Hogy a monotheismusnak a művészetek sokat köszönhetnek, nem szükséges bővebben fejtegetni. Hogy a költészet nem érte el a görögök nagyságát és általános hatását, annak oka a középkorban is az volt, mi napjainkban sem engedi meg a költészet teljes hatását az emberiségre: hogy nem voltak meg azon állandó viszonyok, az egész társadalmi élet harmoniája, melynél fogva a költő szava viszhangra talált minden görög lelkében, míg a középkor és még inkább az új korban a legnépszerűbb költő is csak bizonyos osztályokra gyakorolhat hatást, de soha sem egész népekre. A mi pedig a tudományos haladást illeti, nem szabad felednünk, hogy csak a monotheismus nyitotta meg a természet vizsgálatát, száműzvén a természeti tüneményekből a túlvilági lényeket, s a csodást a lehetőleg legszükebb korlátok közé szoritván. Megszűntek a jósdák és profécziák, melyek az óvilágot elboríták. Ritkábbak és kivételesebbek lettek a jelenések és csodák »és a katholicismus, legfőbb hatalmának korában, nagylelkűen igyekezett, a mennyire

[1]) I. h. 319. l.

alapja, a monotheismus engedé, a theologiai felfogás rovására, kijebb terjeszteni az emberi értelemnek akkor még oly szük birodalmát.«[1])

Az industrialis haladás csirái is a középkorban gyökereznek, mely felszabadítván a munkát, véget vetett az emberi erő korlátlan kizsákmányolásának, ezzel szükségessé tette, előidézte a gépek feltalálását, melyek az elégtelen emberi erőt sokszorozzák, ott, a hol kell, pótolják.

Semmi sem bizonyítja inkább, — mondja Comte, — mily alaptalanúl vádolják stagnatióval, vagy visszaeséssel a középkort, »az emberiség múltjának ama nemes részét, melyben oly súlyos akadályok közt, a társadalmi haladás nagyobb lendületet kapott, mint bármely más korban előbb,« mint két körülmény, melyet nem lehet elvitatni, nem lehet kétségbe vonni, s melyek magukban elegendők a legmegrögzöttebb előitéletet is eloszlatni, »ha a theologiai, protestáns vagy deista ellenszenv — veti hozzá — egyáltalában képes volna tisztán észszerű okokra hallgatni«[2])

Az egyik, hogy az összes újabbkori haladás azon nemzetek közt, azon talajon fejlődött, mely a középkori társadalmat a katholika egyházat és a feudalitást uralta, és még napjainkban is tapasztalhatjuk, hogy ott, hol megszűnt a római egyház, megszűnt a modern civilizatió, és a keleti egyház népei vagy a mohamedánok az elmaradottságnak szomorú képét tűntetik fel, a nyugoti civilizatióval szemben. A másik pedig: hogy az európai műveltség, szabadság legelőször Olaszhonban, tehát a pápaság legközvetlenebb szomszédságában, leghatalmasabb befolyása alatt keletkezett azon században, mely a pápai hatalmat tetőpontján látta.[3])

A ki tehát a történelemben a fokozatos fejlődést nem tagadja, ki nem hisz ugrásokban vagy csodákban, az nem mondhatja többé, hogy a középkor hatalmai nem voltak úgy tényezői,

---

[1]) I. h. 325. l.

[2]) »Si les haines theologiques, protestantes ou deistes, pouvaient être convenablement accessibles aux pures inspirations rationelles.« I. h. VI. 79. l.

[3]) U. o.

előmozditói az emberi haladásnak, mint napjainknak, bármelyik, valóban progressiv irányzata.

A középkor, melyben a monotheismus volt a haladásnak főrúgója, Comte felfogása szerint a XIII. század végével befejeződött. És csakugyan, ha gondolkodva tekintjük az eseményeket, nem a reformatió kezdte meg az új aerát, hanem az már csak egyik hatalmas, nevezetes nyilvánúlása volt a megerősödött új szellemnek. A monotheismus — vagy mondjuk, mint Comte teszi — a katholicismus hiven betölté szerepét, mely abból állott, hogy a theologiai szellemet és militarismust gyengítse. Első kisérlet volt az emberiségnek békés és észszerű állapotot szerezni, de — tökéletlen kiindulási pontjánál fogva, mint Comte véli — nem volt képes e feladatnak megfelelni, melynek megoldása a positiv szellemnek van fentartva. Az emberiségnek azonban tovább kellett haladni. E haladásra más tényezők voltak már szükségesek, melyek az átmenetet a positiv korra közvetitsék. »Ellenkezik a társadalmi fejlődés törvényeivel, hogy egyik rendszer közvetlenül a másik után következzék... még ha az emberi hatalmak képesek is lettek volna meghozni amaz ábrándos áldozatot, hogy lemondjanak legtermészetesebb hajlamaik, legjogosúltabb érdekeikről. És igy a modern társadalom nem kerülhette el, hogy több századon át, mindig növekedő mérvben, ama kivételes és átmeneti helyzetben ne legyen, a melyben a legfőbb politikai haladás, mindinkább növekedő szükségképiséggel, lényegileg negativ: míg a közrend fentartása mellett mindinkább retrograd tényezők küzdenek.[1]) A mi civilisatiónk története tehát a XIV. század eleje óta harcz, hogy a régi kor romba döntessék és az új kor előkészitessék. Az új és végleges kornak, Comte positiv korának tényezői, azonban nem főszereplők e harczban. Ellenkezőleg, mintha e küzdelem őket nem is érdekelné, eleve csendesen, zajtalanúl fejlődnek, és csak később, akkor is inkább közvetve folynak be a küzdelembe, mely győzedelmüket lesz előidézendő. Az industrialismus, mely a harczias szellem helyét van hivatva elfoglalni, és máris majdnem elfoglalta, a tudomány, mely a theo-

[1]) I. h. 355. l.

logia és metaphysikának egyaránt véget fog vetni: tényezői a positiv kornak. Eredetük visszamegy a középkorba, a felszabadúló commune-okig, s az alchimia és astrologiai ábrándozásokig, melyek ama korban egyedül voltak képesek az emberi elmét a természet vizsgálatára vezetni, a természettudományokat előkészíteni. E szellemnek nyilvánúlása és előmozdítója volt minden nevezetesebb találmány: a lőpor, az iránytű, a nyomdászat, a kereskedelem növekedése, és hatalma, mely már a XVIII. században oly magas fokra hágott, hogy a politikai szövetkezések és ellenkezések már nem a vallás, hanem a kereskedelmi és iparos érdekek szerint alakúltak.

Említve a nyomdát, mint egyik tényezőjét az industrialis haladásnak idézzük Comte-nak szép és találó megjegyzéseit e nevezetes találmányról, annak igazolására, mennyire igazabb, mennyivel mélyebb az ő történelmi felfogása a tudósok és tudatlanok nagy tömegének eddigi, egybehangzó felfogásánál.

A nyomda — úgy mond — nem forrása az új, haladó irányzatnak, mivé némelyek nevetséges declamatióval felcsigázni szeretik: hanem csak anyagi segédeszköz, mely a haladó eszmék terjedését, és így közvetve megszilárdulását előmozdította. E találmány csak következménye volt az új társadalom mindig növekvő szükségleteinek és nem azt, hogy feltalálták, hanem hogy oly későn találták fel, kell csodálnunk, ha már egyáltalában valami csodálatraméltót akarunk találni. Az annyira dicsőített ó-világban, a katonák és rabszolgák tömege közt, az emberi szellem termékei csak kevés választott olvasóra számíthattak, s a mód, melylyel azokat sokszorozzák, teljesen megfelelhetett a szükségletnek. Azonban már a középkorban változott a helyzet. A nagyszámú és hatalmas európai clerus, bár később méltán vádolhaták restség- és tudatlansággal, természeténél fogva keresett olvasmányt, és a folytonos kereslet mindinkább szükségessé tette az olcsó és gyors másolatokat. Növekedett a szükséglet, sőt állandóvá lett, midőn a scholastica bölcsészet a katholicismus teljes győzedelmével, az intellectualis mozgalomnak új lendületet adott, és a tudvágyó elmék ezerenként özönlöttek az európai egyetemekre. A XII. században már annyira

szaporodtak a munkák példányai, a mennyiről az ó-világ bizonynyal nem is álmodott. Az emberiség legszámosabb osztályának, mely az ó-világban rabszolga volt, felszabadúlása, a biztosabb, nyugalmasabb élet mindinkább szaporítá az olvasók számát: míg az iparos-készségeknek tökéletesebb kifejlődése, a papirosnak feltalálása által lehetőleg előkészíté az útat, az új találmány gyors és sikeres foganotosítására.[1]) Szóval, a nyomdászatról is elmondhatjuk, mint számtalan más eszméről vagy találmányról, hogy az csak azért használt annyit, mert az általános szükségletnek megfelelt.

Az industrialismus, mint fölebb említők, a rabszolgák felszabadulásából fejlődött, melynek legfőbb eszközlője — mint szinte látók — a katholicismus volt. Nem is volt azért — legalább eleintén — ellensége a theologiának; a küzdő felek: a theologia, és a régi romboló elem, a metaphysica voltak. Jóllehet, kétségtelennek látszik, — mondja Comte, — hogy a theologiai irány magától is szétmállott volna, mit eléggé bizonyit, hogy mindazok, kik a katholikus szervezetet és hitet leghevesebben megtámadták, az egyháziak kebeléből támadtak: mégis a felbomlási processushoz szükséges volt a metaphysika, hogy azt siettesse és annak mintegy irányt, jelszót adjon, midőn a tudomány még néma volt. A metaphysica, miután a scholasticában egy perczre kibékülni látszott a theologiával, már a XIV. században ostromolni kezdte azt, mit eddig az értelemmel összeegyeztetni törekedett.

A harcz, mely a középkori összes államszervezet ellen, monotheismus és feudalismus ellen egyaránt folyt, s melyben a szellemi hatalom ellen a metaphysicusok, és pedig eleve a tudorok, majd később az irodalmárok, a világi hatalom ellen pedig megfelelő módon a törvénytudók (legisták) osztályából a bírák, majd az ügyvédek küzdöttek és küzdenek napjainkig: három korszakra oszlik. A XIV. század elejétől a XVI-kig a harcz, mintegy öntudatlanúl, különös jelszó nélkül folyt. Lutherrel fellépett a protestantismus, és képviselte a forradalmi romboló irányt a XVII. század utolsóelőtti tizedéig, midőn Ang-

[1]) I. h. VI. 114.

liában a Stuartok elűzésével a protestantismus, Franciaországban a nantesi edictum megszüntetésével a katholicismus maradt diadalmas, és a nagy vallási háborúk kora bezáródott. A harmadik korszakban már a deismus viszi a vezérszerepet, túlmegy a kereszténységén, és az atheismusra, vagy Comte-tal szólva minden theologiai felfogásnak romlására, a positiv korra vezet át.

A harcz legelőször a világi és egyházi hatalom közt tört ki. A monotheismus külön választá e két tényezőt, de nem volt képes határozottan kijelölni kettőjük közt a határvonalat. A pápaság világi uralomra kezdett törekedni, midőn valódi szellemi hatalma legelőször megrendűlt: a királyok viszont, nagyobb sikerrel, ismétlék támadásaikat a gyengűlő egyházra. VIII. Bonifácz, ki a világ urává akarta magát felküzdeni, Szép Fülöpben már emberére talált, s a világi hatalomnak ez első, sikeres győzedelme után léptenként haladt előre az állami hatalom, mely egyidejűleg a gyenge feudalitásból mindig erősebb királysággá lőn, míg az egyház fokonként veszté ama független erejét, mely őt a középkorban a föld hatalmasai fölé emelte, a szegények és elnyomottak hatalmas védőjévé tette. Feje — a pápa maga — lassanként kis olaszhoni fejedelemmé sülyedt, kinek duodez souverainitása mégis sokszor elég hatalmas volt, hogy zavarólag hasson a legnagyobb emberi társaság fejének tetteire.

A nem sokára bekövetkező megtámadásokkal szemben, a katholicismus már kénytelen volt, csak hogy magát fentartsa, mindenütt a hatalommal, még pedig az akkor egyedűl erős tényezővel, a királysággal szövetkezni, s így lett a középkori progressiv iránynak e hatalmas, sőt legfőbb tényezője, a legretrográdabb tényezőknek szövetségesévé, és Bossuet »egyike az emberiség legfenségesebb elméinek, s talán az újabb kornak leghatalmasabb értelmi tehetsége Descartes és Leibnitz után,« ki VII. Gergely, vagy III. Incze korában e nagy pápáknak méltó utódja lett volna az oltárnak erélyes harczában a királyság ellen: e nagy ember XIV. Lajos panegyristájává lett, védte a »gallikán következetlenséget,« és védte a király fenhatóságát az egyházi hatalom fölött.[1])

[1]) Bossuetre nézve l. i h. 418. l.

A katholicismus nem volt tehát már a régi, hatalmas szervezet, midőn saját szülötte, a szabad vizsgálódás ellene támadt. A szabad vizsgálat szükségképi folyománya volt a monotheismusnak. A pogányságban nem voltak eretnekek. Tág tanaiban sokféle vélemény megfért: de a monotheismus határozottan körül írt igazságait vizsgálva, okvetlenül többféle véleményeknek kellett felmerülni. A szabad vizsgálódás elve a jelen forradalmi irányzatnak, mely először bonczkés alá vette és lerombolni törekedett az egyházat, hogy aztán később a világi szervezetre menjen át. A protestantismus az első ellen tört, mindinkább fokozódó erélylyel. Luther csak a régi szervezet disciplináját rendité meg, Calvin és hívei már a hierarchiára mérték csapásaikat, míg a socinianusok a kereszténység alapdogmáját, Krisztus istenségét vették tagadásba.

A protestans mozgalom tetőzött a reformatusokban. Legnagyobb, legelőrehaladottabb államférfia a »nagy« Cromwell Olivér volt. Legnagyobb lépése a jövő fejlődés felé a »nagy« a »puritan« angol forradalom volt, nem ama kisszerü aristocratikus, anglikán, 1688-iki forradalom, melyet oly nevetséges módon dicsőitenek, pedig csak egy lokális szükségletnek tudott megfelelni.[1])

A protestans mozgalommal szemben a katholicismus még némileg megállta a sarat. Irányt neki azonban már nem annyira a világi hatalommá sülyedt pápák, mint a jezsuiták adtak, kiknek főnökei, majdnem mind kitűnő emberek, szerény külszin alatt a pápák helyébe léptek, és ép oly ügyesen mint erélyesen, vezérlék a katholicismus támadását, helyesebben szólva ellentállását. »Daczára azonban a részleges haszonnak, mit a jezsuitáknak kivül-belül köszönhetünk — mondja Comte, — politikájuk ellensége az emberiség végczéljainak, a positivismusnak, és szükségképen megrontó és önmagában ellentmondó volt. A jezsuiták legsikeresebb eszköze volt, hogy érdeket tudtak költeni a politikai tényezőkben a katholicismus fenmaradása iránt. Elhitették a felvilágosúlt szellemekkel, hogy saját hatalmuknak fentartása kivánja, hogy a tömegek a papság gyámkodása alatt maradja-

[1]) I. h. 469. l.

nak, habár maguk magukat ez alól fel is mentik. Az ilyféle politikának csak ideiglenes sikere lehetett, azon időig, míg a theologia alól való emancipatió csak szűk körre szorúlt; mihelyt azonban ez nagyobb kiterjedést nyert, ez eljárás eleve gyűlöletes, napjainkban nevetségessé vált, mert bizonyos általános mystificatióra vezet, melyben mindenki egyidejüleg s ugyanazon czélból egyaránt csaló és megcsalatott «[1])

Az ellentmondás a jezsuiták működésében pedig abból állott, hogy e »szellemes társulat« czéljai tekintetéből hatalmába ejtvén a köznevelést, hatalmasan előmozdítá az értelmi fejlődést, és ekkép saját maga ellen dolgozott, iskoláiban Voltaireokat és Diderotokat nevelt.

A katholicismus harcza a protestantismus ellen azonban — Comte gondolatait irom le — nem volt meddő az emberi haladásra nézve.

A protestantismus engedmény volt az új iránynyal szemben, de csak félszeg engedmény, mely nem eredményezett egyebet, mint bizonyos megalkuvást a múlt és jelen közt a jövő rovására. Külszíne, mintha az emberi értelem követelményeinek kifolyása volna, tévedésbe hozta az elméket, és elhitette — és mily jól esik e hit a középszerűségnek! — hogy az ember értelmi haladása immár czélt ért, s így elveszett az inger a további törekvésre. A protestans népek elmaradtak a forradalom pályáján a katholikusok mögött, s a deista új irány legmerészebben Franczíaországban fejlődött ki, mely megérzé ugyan a protestantismus ébresztő leheletét, de nem hajolt meg előtte, nem fogadta be, nem elégedett meg a múlt és jelen e compromissumával, hanem tovább tört a jövő felé.

A jövő a negativ bölcselet kora volt, melyben a régi görög philosophiának aberratiói ismét felmerültek. Kezdődött e szellemi mozgalom Angliában és Hollandiában, melyek a protestans mozgalomnak is főszékhelyei voltak, vagy mert az értelmi szabadság ott teljesebb volt, mint másutt, vagy mert az ottlevő sokféle vallásfelekezetek közt, legkönnyebb volt a theologiai felfogás alól való teljes felszabadulás.

---

[1]) I. h. 415. l.

Három kitűnő elme fejté ki ez irányt: Hobbes, Spinoza és a franczia Bayle, ki csak Hollandiában lelt tért szabadabb munkálkodásra. Azonban Spinoza homályos, elvont gondolkodó volt. Bayle sokfelé és czéltalanúl támadott, Hobbest kell tehát »e forradalmi bölcselet« atyjának tekintenünk. E bölcselet már nem maradt a theologia keretén belül. Hadat üzent a kereszténységnek; a metaphysicai »természet« fogalmával helyettesíté istent, s az önzést állítá fel az emberi cselekvények főrugójának. Ez elmélet a theologiai felfogásból folyt, mely szintén az önzés egy nemét teremté, midőn a hivő legfontosabb feladatának saját lelki üdvét tűnteté fel, mely előtt mindennek háttérbe kell szorúlni. Az új bölcselet csak az emberi önzés czélját változtatta meg, de azzal — szerencsétlenül — ama korlátot is lerontá, melyet a papi bölcseség fölállított az ember legnyersebb vágyainak fékezésére az által, hogy a theologiai önzést — ha szabad e szóval élni — ellenkezésbe hozta az emberben lakó állati önzéssel és igy annak korlátlan kitöréseit igen üdvösen mérsékelte. [1])

Az új bölcselet Franciaországban érte el virágzásának tetőfokát. Első korszaka a XVIII. század közepéig deista volt. Megtámadta a kereszténységet, a középkor szellemi hatalmát; az atheismusig ment, de nem bántotta a világi hatalmat. Második korszakában azonban már politikai irányúvá lett. Mit Voltaire meg nem tett, megtette Rousseau, ki ismét a deismusra hajlott, de a létező társadalmat annyira megtámadta, hogy már nem is a köztársaságnál, hanem az úgynevezett természeti állapotnál állott meg, s az emberi összes civilisatió hasznát kétségbe vonta.

Ekkor született a szellemdús Helvetius ama nevezetes tévelye, hogy az emberek értelmi tehetségei szükségképen egyenlők. E tévely Locke és Hobbes elméletén sarkalt, mely szerint az értelmi fejlettség is a külérzékek tevékenységétől függ, már pedig ezekre nézve az emberek — legalább legnagyobb részt — egyenlők; hogy azonban oly móhon felkapták, azt annak köszönheté hogy mintegy alapot nyújtott az akkori negativ irány aspiratióinak és azok teljes kifejlődésére okvetlenül szükséges volt.

[1]) I. h. 499. és kk. ll.

E feltételezett értelmi egyenlőség nélkül, az egyének szabad vizsgálati joga, az absolut társadalmi egyenlőség dogmája és a népfelség elmélete nem állotta volna ki a komolyabb vitatás sarát. »A felfogás — írja Comte, — hogy a nevelés és a kormányoknak tetszésétől függ az embereket kényük-kedvük szerint idomítani: teljesen megfelelt az általános metaphysicai politikának, mely a társadalmat mindig elvontan úgy fogta fel, mintha tüneményeinek nyugtani vagy dynamikai törvényei nem is volnának, hanem tetszés szerint alkalmazhatók volnának minden elég hatalmas törvényhozó akaratához.«[1])

A legtöbb támadás a régi társadalom ellen — véli Comte — oly felületes, sophista, logikailag gyarló, irányra nézve észszerűtlen volt, hogy sikerüket másnak tulajdonítani nem lehet, mint hogy a régi társadalom már feloszlásra volt kárhoztatva.

És csakugyan mintegy önkénytelen rombolási vágygyal találkozunk az összes fejlődésben, Luthertől kezdve le napjainkig, és a legnemesebb legnagyobb embereket küzdeni látjuk a legüdvösebb eszmék ellen, csak azért, mert azok a régi társadalomban helyet foglaltak. E végzetszerű rombolást, ez átmeneti korszakot, melyet a felületes elmék véglegesnek szeretnének feltüntetni és melyet minden áron fentartani törekesznek, Comte számos példával illustrálja, melyekből egy-kettőt legyen szabad itt fölemlitenünk.

Láttuk, hogy Comte a szellemi és világi hatalomnak különválasztását a társadalmi helyes fejlődés nélkülözhetetlen kellékének tartja. A reformatió óta minden tényező e két hatalom egyesítésére törekedett. »A királyok a szultánok helyzetét tekinték ideálnak, a papok — főkép a protestansok, ép ellentétben, a régi zsidó vagy egyptomi papi uralom visszatértéről álmadoztak, míg a bölcsészek ujra felvevék, bár némileg módositott alakban, a régi görög bölcsek metaphysico-theocratico Utopiait. Ama nagy férfiak közül, kik az utólsó 3 században progressiv irányt követve, a socialis tüneményekkel foglalkoztak: csak a nagy Leibnitz tudott ment maradni ez általános tévedéstől, Descartes is kétségtelenül ment maradt volna — mint hajdan az egy Ari-

[1]) I. h. 521, és kk. ll.

stoteles — ha gondolatait e kérdésre nézve kifejezi: de már Bacon belsejében osztá a philosophiai gőg ez általános illusióját. [1]) És mert a metaphysicának közönséges hibája, egyes, leggyakrabban esetleges körülményből általános törvényt következtetni: következtették, hogy a katholicismus, a középkor — melynek maradványai a mostani haladással ellenkeznek — mindig a haladásnak ellenségei voltak. A mi tehát ezekkel összefüggött, a legnagyobb gyűlölet és üldözés tárgyává lőn. A protestantismus a keresztény őskorra, a forradalmi bölcselet a polytheismusra tért vissza; egész divattá vált a régi pogány vallás bukásai fölött sajnálkozni, és Julianus Apostata császár retrograd politikája egész sereg védelmezőre talált [2])

Így megingatta a protestantismus a házasság alapjait, le rontotta nagyrészt ama bölcs intézkedéseket, melyekkel a katholicismus a rokonok összekelését akadályozá, és ama szégyenletes tanácskozmányban, melyet a protestantismus főbbjei Lutherrel élükön tartottak, hosszú tárgyalás után ünnepélyesen helyeslé egy német herezegnek — hesseni Fülöpnek — formalis bigamiáját.« [3])

A forradalmi időszakban pedig mindenütt, még a nyilvános helyeken is, a közönség előtt egymást érték a szenvedélyes declamatiók, a kicsapongó satyrák, az emberi társadalom ez alapintézménye ellen.

Hová ragadta ez antagonismus a legjelesebb embereket, a férfiakat, kik a társadalom rendszeres ujjá alakításával foglalkoztak, tehát úgy látszik, még leginkább tisztelék a társadalmiság alapfelt teleit: eléggé mutatja Voltaire-nek és Rousseaunak példája. »Nehéz megérteni napjainkban, — mondja Comte — hogy birhatta a gyűlölet mindaz ellen, mi a katholicismussal összefüggésben volt, oly kiválóan f r a n c z i a szellemet mint Voltairet, arra, hogy megfeledkezvén az emberi erkölcs minden

[1]) I. h. l. 476.

[2]) I. h. 536.

[3]) »cette honteáx consultation dogmatique, si deplorablement immortelle, par laquelle les principaux chefs du protestantisme et Luther à leur tète autorisaient solennellement la bigamie formèlle d'un prince allemand.« I. h. 482. l.

törvényéről, egy hosszú költeményt írjon azon czélból, hogy meggyalázza azon nemes hősnő megható emlékezetét, kire minden ország, minden nemesebb lélek mindig tiszteletteljes csodálattal fog tekinteni, s kit egy francziának sem volna szabad soha sem említeni, a legmélyebb nemzeti hálaérzet nélkül.[1]) A siker, melyet e gyalázatos elmeszülemény (cette honteuse production) aratott, mutatja, milyfokra hágott már az általános demoralisatió. Nem kevésbé szigorú itéletet érdemel ama veszélyes munka, botrányos paródiája a keresztény világ egyik halhatatlan művének, — szent Ágoston confessióit érti — melyben Rousseau, őrjöngő sophistai gőgjében, öntetsző cynismussal leleplezé magánéletének legnemtelenebb ocsmányságait és még is merészkedett magaviseletének összeségét, az ember erény typusaképp felállítani.[2]) Meg kell vallanunk hogy az utóbbi példa természeténél fogva sokkal veszélyesebb volt az előbbinél, melyben az ember a szellem vétkes kinapongását láthatta, míg Rousseau, captiosus okoskodásával, a leggyalázatosabb botlásokat rendszeresen igazolván gyökereig megrontani törekedett a legegyszerűbb erkölcsi fogalmakat.« Az ő közvetett vagy közvetlen befolyása alatt született annyi értekezés, történt annyi egyéni, vagy társulati nyilatkozvány, mely a szenvedélyeknek legnyersebb hatalmat hirdeté az ész felett, és elvégre a mult század bölcsészei erkölcsi tekintetben Epicur iskolájához sülyedtek le, »kinek rehabilitatiója most annyi értekezés tárgyát képezi anélkül, hogy más bizonyíttatnék, mint hogy, mily szánandó helyzetben vannak, erkölcsi tekintetben a jelenkornak szellemei.[3])«

A nagy franczia forradalom, »a forradalom,« mint egy jeles franczia iró — Martin Henrik mondja — mintegy bevégzé a metaphysicai mozgalmat. Comte rokonszenvét a hatalmas.

[1]) »pour destiner expressement une longue elaboration poètique à flétrir la touchante mémoire de cette noble héroine.«

[2]) Rosseau munkája »ce pernicieux ouvrage, scandaleuse parodie d'une immortelle composition chrétienne, ou dans le delire d'un orgeuil sophistique, Rousseau, dévoilant avec une cynique complaisance, les plus ignobles turpitudes de sa vie privée.« J. h. 541.

[3]) J. h. 541. l.

Convention birja, mely határozottan, és öntudatosan tört az összes európai fejlődés végczéljára a 14. század óta, a középkori szervezet megsemmisitésére, ámbár csak elégtelen, metaphysicai eszközökkel: de már saját keblében mutatkozott a reactió, melynek első lépése volt, midőn ez eget ostromló testület Robespierre »a véres declamator« inditványára egy legfelsőbb lényt, egy Istent ismert el. A nagy forradalom után, melyben — Comte szerint — annyi nagy és nemes tett fennen hirdeté, hogy theologiai hit nélkül is létezhetik moral, — melyben az »erélyes« Danton, az »érdekes« Desmoulins Camille, a »nagy« Carnot, az »ifjú, kitünő« St. Just, ki áldozatává lőn vak hódolatának, melylyel egy nagyravágyó, ily nagybecsü ragaszkodásra méltatlan sophista iránt viseltetett, szerepeltek: I. Napoleon következett, — kit Comte mindig csak Bonaparte-nak nevez.

»E férfi, majdnem idegen Francziaországban, egy elmaradt civilizatiónak gyermeke, titokban tele babonával, ennek befolyása alatt önkéntelen bámulattal viseltetett a régi szervezet iránt.«

Nagyravágyó ember volt, de charlatan, ki nem birt ambitiojának megfelelő óriási értelmiséggel, kivéve a mi a háborúra vonatkozott, mely tulajdonság azonban már napjainkban inkább van kapcsolatban a moralis energiával, mint az értelmi erővel. Csak hitvány hizelgők, vagy tudatlan rajongók hasonlithatták Nagy-Károlyhoz, ki annyival megelőzte századát mint a mennyivel hátramaradt, Comte szerint, Napoleon a magáénál. »Ő nem mint a valóban nagy politikusok, egy Richelieu, Cromwell, Nagy Frigyes — előre, hanem hátrafelé tolta korát Ujra felelevenite ama harczias szellemet, melytől mindinkább kivetkőzni ez emberiség feladata.[1])«

Hogy Napoleon e pályára lépett, hogy az emberiség őt részben arra követte, hogy még mindig nincsenek consolidalt viszonyaink: azt Comte a kellő »tan« hiányának tulajdonitja. A theologiai eszmék szerinte többé nem hatnak, a metaphysica, pedig teremteni semmit sem tud, hanem csak rombol és tapogatózik. Comte nem barátja a modern elméleti constitutionalismusnak sem, melynek jellemzésére — örömmel idézi Stuart Millnek találó elnevezését: »pedantocratia.«

---

[1]) J. h. VI. 315. l.

A sajtóban azonban sokféle gyarlósága daczára is egy uj külön szellemi hatalomnak csiráját látja. »Mióta a legfőbb parlamenti küzdelmek oda jutottak — irja 1841-ben, — hogy csak azt döntik el, az ügyvédek és irók melyik coteriaja foglalja el egy pillanatra a miniszteri tárczákat és követi állomásokat, nem kell csodálkozni, hogy a sajtó nyerte el a befolyást, melyet a szószék immár meg nem érdemel!«[1])

Kétségtelen, — mondja a sajtóra vonatkozólag — hogy oly bomlott állapotban, mint a jelen, hol a leghatalmasabb rugók folyvást ösztönzik a legkevésbé képzett elméket a legnehezebb kérdések megvitatására, midőn nincs semmi realis elv, mely a kicsapangásokat korlátolná: nem lehet csodálni, hogy a legképtelenebb Utópiak ideig óráig veszélyes hitelre találnak, vagy egy gyászos hatásu critika minden tekintély lerontására ne törekedjék..... Azonban a veszélyek elháritására alkalmaztatni szokott eszközök még inkább súlyosbitják a bajt. Mert a pénczbeli feltételek, melyekhez a sajtó gyakorlata kapcsoltatik, a birságok, melyekkel sújtatik, odaviszik a dolgot, hogy a sajtó nagy coteriák kezébe kerül, melyeknek irányát üzleti, kereskedelmi indokok szabályozzák; a józan politikának tehát az volna feladata, oly korban, midőn csak a magános elmélkedés képes erős meggyőződést teremteni, az egyes külön álló gondolkozókat rendszeresen serkenteni társadalmi tevékenységre, mert napjainkban csak azok mentek az általános intellectualis és moralis egyoldaluságtól.«[2])

Ezzel leértünk a legujabb korra, mely már nem képezi a történelem tárgyát, és bucsút mondunk vezetőnknek, ki a történelem valódi folyását oly mély értelemmel magyarázgatá. S ha már most felvetjük a kérdést, mit eredményeztek Comte-nak részletes fejtegetései a történettudományra nézve? Kétféle: közvetlen és közvetett hasznát kell megkülönböztetnünk. Az ő dolgozata nem olyan, mint a legtöbb ugynevezett történet philosophiai munka, melyek nélkül szintoly jól, vagy legtöbb esetben még jobban ismerjük a multat.

---

[1]) J, h. VI. 338. l.
[2]) J. h. u. o.

Neki köszönhetjük, hogy most már a valódi mívelt, és a történelemben tájékozott emberek részéről általában el van ismerve, mit a szakemberek már régen tudtak, hogy a középkor nem volt a sötétség ama korszaka, melyre csak borzalommal tekinthet vissza az emberiség. Jól organizalt elméknek ugyan már régen viszásnak tetszhetett, hogy az európai emberiségnek 1000 esztendeje csak tespedés lett volna, s ez 1000 esztendő után rögtön, mint Minerva Jupiter fejéből, ugrott volna ki az ujkor civilizatiója, hogy 1000 esztendő csak akadály, felesleges elválasztó lenne az ó és ujkor közt, melyek tulajdonkép együvé tartoznának s köztök csak egy lázas álom fekünnék, melynek sötétségét -- mint egy bornirt és csak mint Lecky német forditója emlékezetes német iró — Jolowitz H. mondja — az egyház máglyái világitottak be: de oly összefüggőleg és szépen, mint Comte által nem volt még e kérdés megoldva.

A történelemnek néhány legfontosabb mozzanata: a középkori pápaság, az úgynevezett renaissance, a reformátio általa jelenik meg először érthető, el nem torzitott, kendőzetlen, alakban. Azonban ez eredménynél, melyre a szaktudósokat már előtte gondos buvárlat, sok lángoló lelket pedig mint a különféle országok romanticusait, bizonyos homályos érzés vezette, nagyobbra becsülöm ama közvetett hasznot, mely Comtenak a történelem felől irt elmélkedéseiből a tudomány további fejlődésére háramlik.

Tudjuk, hogy a positiv felfogás szemében a történelem is természeti tüneményekből áll, melyek bizonyos törvények szerint folynak le. Hogy e törvényeket ismerjük, ismernünk kell a előbb a tüneménynek lefolyását, azoknak valódi alakját, különben ugy járnánk, mint amaz adómabeli angol akademikusok kik hétféle megfejtését találták annak, miért nem lesz nehezebb bizonyos edényben levő 3 font viz, ha egy három fontos halat beleteszünk: míg végre kisült, hogy a tény maga nem volt való és az edény a hallal nehezebb volt, mint a hal nélkül.

E lefolyásnak megfigyelése, vagy tiszta constatálása azonban a legnagyobb pontosságot igényli, s azért már a priori téveszttetnek lehet mondani, minden törekvést, mely a történelem törvényeit megakarja állapitani, mielőtt még a tüneménye-

ket magukat valóban ismerné. E meggyőződésünk, nem tekintve a már is sok meghiusult kisérletet, melyek közé Bucle művét is számítanunk kell, — csak megerősödhetik, ha tekintetbe veszszük, mily sok fáradságba került, mily lassan lehetett a legegyszerűbb astronomicai tüneményekkel tisztába jönni: nem valószinű tehát, hogy a sociologiának legcomplicaltabb tüneményei oly könnyen, úgy szólva rögtönözve megfejtőre találjanak. Comte dolgozatában megtette a sikerre vezető első lépést megmutatván, hogy kell az események folyását vizsgálni, kiválasztván és — ha szabad e kifejezéssel élni — mintegy isolalván a történelemnek legalább néhány legfőbb tüneményét, hogy azokat, mint az anatomus által preparalt idegeket menten a körülöttük levő más nemü tüneményektől, a maguk valóságában, természetszerü lefolyásukban láthassuk. Ő volt egyuttal, legalább tudtommal az első, ki az események irányát is meghatározta, és a theologiai metaphysicai állapotról szóló elméletében nyiltan kifejezte a gondolatot, hogy minden tüneményben bizonyos emelkedést, tetőzést és rákövetkező hanyatlást észlelünk.

De nem tévedt a Vico féle feltogásra, hogy a történelem eseményei körben mozognak, hanem kimutatta, hogy a hanyatlás is egy lépés tovább a progressió pályáján, valamint az enyészet is csak csirája egy ujabb életnek. Ha tehát — hogy tovább fűzzük a következtetéseket, melyek állitásából folynak, annélkül, hogy ő azokat levonta volna — mértani alakban akarnók feltüntetni az emberiség egyes tüneményeinek fejlődését — az — nem önmagába visszatérő kör, hanem csak spiralis lehet csiga vonal, melynél a végpont nem olvad a kiindulási pontba, hanem mellette elsiklik és megy tovább, uj körféle vonalat képezve.

Ugy látszik tehát nekem, hogy ha a történelmet valódi tudománynyá akarjuk emelni, ezen nyomon indulva, mindenekelőtt vizsgálni kell minden tüneményben, ha vajon jelentkezik e bennük e fokozódás és hanyatlás, mit én egyébiránt kétségtelen dolognak tartok, de a mit a leglelkiismeretesebb inductio utján is constatálni kell, nem csak — mint Comte véli — a legelőrehaladottabb, hanem az összes nemzetek történetéből. Ezt követni kellene annak vizsgálata, mikép viszonyúlnak, mikép

hatnak, és hatottak egymásra, ez elszigetelt tüneményeknek pályái s talán eljövend az idő, melyben e viszonyokat mathematicailag is lehetend fixirozni, mire legalább némi reményt nyujthat a tudományok történetéből merített ama tapasztalás, hogy a mathematika mindinkább alkalmaztathatik az egyes ismeretkörökre emelvén ez által azok értékét, bizonyosságát, s a végeredmény talán az lesz, hogy a történelemben is sikerülend felfedezni a gravitatióhoz hasonló erőt, s akkor — ugy a hogy — fognók tudni mikép folyik le az emberiség élete, és mi annak — legalább a mennyiben anyagi tüneményekkel van dolgunk — legfőbb mozgató ereje. Azonban a tárgy sokkal fontosabb, semhogy itt néhány szóval elvégezhetnők, sokkal kezdetlegesebb állapotban van még, sem hogy puszta vizsgálodási szempontnál többnek tekintethetnők. Az is meglehet, hogy, Utópia, bár én annak nem tarthatom, de annyi bizonyos: hogy ha fogna valaha akadna a történelemnek egy Keplere, ki annak valódi pályafutását felderítené, egy Newtona, ki a pályafutás mozgató erejét megfejtené: e lángelmék mellett mindig harmadikul Comte Ágostonnak neve fogna emlittetni, ki az alapot rakta le, melyen az utódok tovább épithettek.

PAULER GYULA.